

Πριν και μετά την περιβαλλοντική ηθική: Οι επιστημολογικές καταβολές της οικολογικής κρίσης

Αρχιμ. π. Ισίδωρος Κάτσος, Επίκ. Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

Λέξεις Κλειδιά: θεολογική επιστημολογία, οικολογική ηθική, κτίση ως ευχαριστία, γνωσιολογικό πρόβλημα, ύπαρξη ως είδος, μετάνοια

Γεννήθηκα το 1975. Το 2100 δεν θα είμαι πια στη ζωή. Η γη θα κατοικείται από άλλους ανθρώπους, θα έχει ήδη παρέλθει τουλάχιστον μια γενιά—αν όχι δύο—από το φυσικό θάνατό μου. Σύμφωνα με όλα τα επιστημονικά δεδομένα που διαθέτουμε σήμερα θα είμαι υπεύθυνος για την ξηρασία, τις πυρκαγιές, τις πλημμύρες και άλλα πολλά δεινά που θα πλήξουν τους ανθρώπους που θα γεννηθούν μία και δύο γενιές αφού θα έχω πεθάνει. Ανθρώπους τους οποίους δεν θα γνωρίσω ποτέ, των οποίων τα μάτια, οι καρδιές, οι συνήθειες, οι γλώσσες θα μου είναι άγνωστα. Και αυτό γιατί από τότε που γεννήθηκα ο τρόπος ζωής μου, ο πολιτισμός μου και η κοινωνία μου—οι κοινωνίες στις οποίες έζησα—οδηγούν στην αύξηση κατά 2-4 °C της θερμοκρασίας του πλανήτη σύμφωνα με τα επιστημονικά μοντέλα που διαθέτουμε σήμερα. Ο μόνος τρόπος να αποφευχθούν οι επερχόμενες συνέπειες της οικολογικής κρίσης για τις επερχόμενες γενεές είναι η κοινωνία μου και ο πολιτισμός μου να αλλάξουν δραστικά τρόπο ζωής, να υιοθετήσουν δηλαδή ένα νέο τεχνολογικό παράδειγμα και παραγωγικό μοντέλο μες στα επόμενα τριάντα χρόνια. Τη στιγμή που γράφω αυτές τις γραμμές μια τέτοια αλλαγή είναι ακόμα αβέβαιη και η κλιματική ισορροπία του πλανήτη παραμένει εύθραυστη.¹

Ακριβώς διακόσια χρόνια πριν γεννηθώ, οι Boulton και Watt έθεταν σε εμπορική παραγωγή την πρώτη βελτιωμένη ατμομηχανή δίνοντας το έναυσμα της βιομηχανικής επανάστασης. Διακόσια χρόνια αργότερα, οι συνέπειες της ατμομηχανής των Boulton και Watt γινόντουσαν αισθητές στα πνευμόνια μου, το συκώτι μου και τα κόκαλά μου: μεγάλωσα, όπως όλα τα παιδιά του αστικού κέντρου της Αθήνας, στο τσιμέντο, το καυσαέριο και την περιβαλλοντική μόλυνση. Οι συνέπειες της ατμομηχανής των Boulton και Watt γινόντουσαν όμως αισθητές και σε όλον τον πλανήτη, ο οποίος υπερθερμάνθηκε μέσα σε διακόσια χρόνια κατά 1 °C. Στην Αθήνα της δεκαετίας του 1980 είχαμε ακόμα τέσσερις εποχές. Στην Αθήνα της δεκαετίας του 2020 τέσσερις εποχές πια δεν υπάρχουν. Η κλιματική αλλαγή είναι πλέον γεγονός. Γι αυτή ευθύνεται τόσο η γενιά των Boulton και Watt, όσο και η δικιά μου—η δική μας γενιά—και όλες οι ενδιάμεσες.²

Υπάρχει εντούτοις μια σημαντική διαφορά μεταξύ της γενιάς μας και των προηγούμενων γενιών: εμείς γνωρίζουμε, ενώ εκείνες αγνοούσαν τη δυστυχία που οι συλλογικές επιλογές μιας κοινωνίας θα επιφέρουν σε ανθρώπους που θα γεννηθούν μία, δύο ή τρεις γενιές αφότου η

¹ Για μια προσιτή στο κοινό, επιστημονικά τεκμηριωμένη και επικαιροποιημένη παρουσίαση των προβλεπόμενων επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής στο περιβάλλον και την κοινωνία, βλ. Carolyn Merchant, *Η Ανθρωπόκαινος εποχή και οι ανθρωπιστικές επιστήμες. Από την κλιματική αλλαγή σε μια νέα εποχή της αειφορίας*, επιμ.-εισαγ. Μαρία Δασκολιά, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτσης (Αθήνα: Gutenberg, 2023), 42-71.

² Για την ατμομηχανή ως σχηματική χρονική αφετηρία της σύγχρονης οικολογικής κρίσης βλ. Merchant, *Η Ανθρωπόκαινος εποχή και οι ανθρωπιστικές επιστήμες*, 73-98. Παρότι η ανθρώπινη ευθύνη για την κλιματική αλλαγή είχε αμφισβητηθεί στο παρελθόν η αμφισβήτηση αυτή κρίνεται σήμερα επεικώς αναχρονιστική καθώς οι ζημιολογικές δράσεις του ανθρώπου στο περιβάλλον έχουν πλέον καταστεί σε σημαντικό βαθμό μετρήσιμες, βλ. Intergovernmental Panel on Climate Change, Working Group: Technical Support Unit, *Climate Change 2021: Summary for All* (version 3-12 December 2022), ηλεκτρονική διάθεση (τελευταία πρόσβαση: 18-3-2024): https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/outreach/IPCC_AR6_WGI_SummaryForAll.pdf.

κοινωνία εκείνη έχει παρέλθει. Ανθρώπους που δεν γνωρίσαμε ποτέ, τους οποίους δεν είδαμε ποτέ στα μάτια ούτε τους σφίξαμε το χέρι, τους οποίους όμως καταδικάζουμε με τον τρόπο ζωής μας σε φτώχεια, πείνα, πλημμύρες, πυρκαγιές και μετανάστευση από τα προγονικά χώματά τους, τα οποία εγώ και η γενιά μου—εμείς όλοι σήμερα, εσύ φίλε αναγνώστη—αποφασίσαμε να αχρηστεύσουμε για εκείνους, όπως ακριβώς έκαναν και οι Boulton και Watt για μας. Με τη βασική διαφορά ότι οι Boulton και Watt δεν γνώριζαν ότι μπορεί με την εφεύρεσή τους να βλάψουν αυτούς που θα γεννηθούν στο μακρινό μέλλον. Ενώ εμείς γνωρίζουμε.

Τι ακριβώς γνωρίζουμε; Διαπιστώνουμε τη βαθιά άγνοιά μας. Αντιλαμβανόμαστε ότι ως σύνολο, ως κοινωνία, ως πολιτισμός, ως ανθρωπότητα, ως γενιά, απειλούμε τις συνθήκες ζωής που χρειάζεται το επόμενο σύνολο—οι επόμενες γενιές—η ίδια η ανθρωπότητα για να ζήσει: το έδαφος, το νερό, τον αέρα. Γνωρίζουμε ότι ως ανθρωπότητα απειλούμε την ίδια την ανθρωπότητα. Αγνοούμε όμως τους ανθρώπους που θα πλήξουμε, όπως αγνοούμε και ποιες ακριβώς από τις παρούσες και μελλοντικές δράσεις μας θα τους πλήξουν και πώς. *Γνωρίζουμε, με άλλα λόγια, ότι αγνοούμε πώς ακριβώς απειλούμε ως ανθρωπότητα την ίδια την ανθρωπότητα.*

Σκοπός μου με το σύντομο αυτό δοκίμιο είναι να δείξω ότι η παραπάνω γνώση-και-άγνοια-μαζί αποτελεί το αληθινό αίτιο αυτού που σήμερα αποκαλούμε «περβιβαλλοντική» ή «οικολογική κρίση». Σκοπός μου είναι επομένως να προσεγγίσω τη σύγχρονη οικολογική κρίση από την ιδιαίτερη σκοπιά του προβλήματος της *γνώσης*, να δώ δηλαδή την οικολογική κρίση ως πρόβλημα *θεολογικής επιστημολογίας*—θα φανεί καλύτερα στη συνέχεια τι εννοώ με τον όρο αυτό—έχοντας συναίσθηση ότι εγκαινιάζω μάλλον μια συζήτηση, παρά ότι την ολοκληρώνω. Από τη σκοπιά της θεολογικής επιστημολογίας, η θεωρητική επεξεργασία της οικολογικής κρίσης παρουσιάζεται ως ακόμα ανοιχτή σε ωρίμανση και εμβάθυνση παρά την ήδη ακμάζουσα—σχεδόν κορεσμένη—βιβλιογραφία σε θέματα «περιβαλλοντικής ηθικής».

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία ανάγει τις ρίζες της οικολογικής κρίσης ήδη στους αρχαίους πολιτισμούς. Δίνει ως χαρακτηριστικά παραδείγματα την εξάλειψη ζωικών ειδών, την αποδάσωση τεράστιων εκτάσεων και την καταξύλευσή τους, την ερημοποίηση της γης και τη διάβρωσή της από την αρχαία Κίνα και τη Μεσοποταμία μέχρι την Αττική και τη Ρώμη.³ Θα υποστηρίξω λίγο πιο κάτω ότι αυτά δεν είναι γνήσια παραδείγματα οικολογικής κρίσης με τη σημερινή έννοια. Προς το παρόν όμως, συνεχίζω με την υπάρχουσα βιβλιογραφία.⁴

Στον απόηχο μιας τέτοιας ιστορίας της οικολογικής κρίσης ο Χριστιανισμός κατηγορήθηκε τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 ότι καλλιέργησε στους κόλπους του την οικολογική καταστροφή μέσω της εργαλειοποίησης της γης την οποία επέτρεψε ο έντονος ανθρωποκεντρισμός της Βίβλου. Επίκεντρο της κριτικής αποτέλεσε η κατά λέξη κατανόηση των τελευταίων εδαφίων του πρώτου κεφαλαίου του βιβλίου της *Γενέσεως* (Γεν. 1.26-30). Οι Χριστιανοί θεολόγοι ανταπάντησαν είτε αναδεικνύοντας τη μυστηριακή και αλληγορική κατανόηση των σχετικών εδαφίων από τους Πατέρες της Εκκλησίας είτε επιρρίπτοντας με τη σειρά τους την ευθύνη στη φιλοσοφία της νεωτερικότητας με τη μηχανοποίηση του ανθρώπινου σώματος και του φυσικού κόσμου την οποία συνεπιφέρει.⁵ Στο πλαίσιο αυτό γεννήθηκε η σύγχρονη οικολογική φιλοσοφία και θεολογία. Αρκούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

³ Βλ. Αλέξανδρος Γεωργόπουλος, *Περιβαλλοντική Ηθική* (Αθήνα: Gutenberg, 2002), 66.

⁴ Βλ. για όσα ακολουθούν, Γεωργόπουλος, *Περιβαλλοντική Ηθική*, 60-93.

⁵ Από ορθόδοξη άποψη βλ. χαρακτηριστικά για τη μυστηριακή-λειτουργική διάσταση: John Chrysostom, «The Earth as Sacrament: Insights from Orthodox Christian Theology and Spirituality», στο Roger S. Gottlieb (επιμ.), *The Oxford Handbook of Religion and Ecology* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 92-114· για την κριτική στη νεωτερική φιλοσοφία: Μάριος Μπέγζος, *Σύγχρονη Φυσική Φιλοσοφία της Θρησκείας* (Αθήνα: Λειμών, 2022), 24-40, 81· και με

Από φιλοσοφικής πλευράς, ο Αυστραλός John Passmore διέκρινε ανάμεσα σε δύο δυνατές εκδοχές του δυτικού πολιτισμού που αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές αναγνώσεις της Βίβλου. Σύμφωνα με την πρώτη εκδοχή, ο άνθρωπος κατανοεί τον εαυτό του ως *δεσπότη της φύσης*, που την κυριαρχεί και τη μεταχειρίζεται όπως θέλει. Πρόκειται για τον ανθρωπολογικό τύπο που γεννά την οικολογική κρίση. Σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, ο άνθρωπος κατανοεί τον εαυτό του ως *διαχειριστή και οικονόμο της φύσης* την οποία φροντίζει ως καταπίστευμα που του εμπιστεύτηκε ο Θεός στη γη. Πρόκειται για τον ανθρωπολογικό τύπο που θεραπεύει τη φύση και την τελειοποιεί.⁶

Αυτόν τον δεύτερο ανθρωπολογικό τύπο επεξεργάστηκε δημιουργικά από θεολογικής πλευράς ο αείμνηστος Μητροπολίτης Γέρων Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας. Στις μνημειώδεις ομιλίες του με θέμα «η κτίση ως ευχαριστία», ο αείμνηστος Γέρον Περγάμου προέβαλε έναν νέο ανθρωπολογικό τύπο, αυτόν του «ιερέα της δημιουργίας», τον οποίο διατύπωσε μέσα από το πρίσμα της ευχαριστιακής θεολογίας και της οντολογίας της σχέσης.⁷

Στο πλαίσιο των παραπάνω πρωτοπόρων για την εποχή τους και σήμερα πλέον κλασσικών θεωρήσεων η οικολογική κρίση προσεγγίζεται ως σύγχρονη εκδήλωση του αρχέγονου προβλήματος του κακού. Ως συνέπεια δηλαδή αυτού του βιβλικού επεισοδίου που περιγράφεται στο 3ο κεφάλαιο της *Γενέσεως* και που στη θεολογική γλώσσα ονομάζουμε ως «πτώση του ανθρώπου». Υπό το πρίσμα αυτό, το οικολογικό πρόβλημα προβάλλει ως χαρακτηριστική περίπτωση πνευματικής και ηθικής κρίσης, ως αίτημα ορθοδοξίας και ορθοπραξίας, το οποίο στα πλαίσια μιας σχεσιακής οικολογίας εμφανίζεται ως αίτημα μετάβασης από το προσωπείο της ατομικής ύπαρξης στο πρόσωπο της σχεσιακής.⁸ Πρόκειται με άλλα λόγια για αίτημα μετάβασης από την ατομικιστικά νοούμενη *ηθική* (ως σύνολο δεοντολογικών επιταγών) σε ένα προσωποκεντρικά νοούμενο *ήθος* (ως ολιστικό τρόπο ζωής). Η ιδιαίτερη συμβολή του αείμνηστου Γέροντος Περγάμου—έτσι όπως την κατανοώ—είναι να εντάξει όλη τη δημιουργία μες στο πλαίσιο μιας σχεσιακής—ευχαριστιακής οντολογίας, διευρύνοντας το δίπολο Θεός—άνθρωπος, ώστε να περιλάβει και όλο τον φυσικό κόσμο.⁹

φιλοσοφική εμβάθυνση Φίλιππος Σέρραρντ, *Θάνατος και Ανάσταση της ιερής κοσμολογίας* (Αθήνα: Εν πλω, 2008), 61-98.

⁶ Βλ. John Passmore, *Man's Responsibility for Nature: Ecological Problems and Western Traditions* (London: Duckworth, 1974), 1-40.

⁷ Βλ. Ιωάννης Ζηζιούλας, *Η κτίση ως ευχαριστία* (Αθήνα: Ακρίτας, 1992). Οι ομιλίες αποτελούν απόδοση στα ελληνικά τριών διαλέξεων στο πανεπιστήμιο του Λονδίνου με τίτλο: «Preserving God's Creation: Three Lectures on Theology and Ecology», *King's Theological Review* XII:1 (1989), 1-5, XII:12 (1989), 41-45, XIII:1 (1990), 1-5. Η έννοια του «ιερέα της δημιουργίας» είναι εμπνευσμένη από την πατερική παράδοση, κατεξοχήν του Μαξίμου του Ομολογητού (χωρίς όμως να ανευρίσκεται καθαυτή στην πατερική γραμματεία). Προσλαμβάνεται στη σκέψη του μακαριστού Γέροντος Περγάμου μέσω δύο θεολογικών παραδόσεων: της Ρωσικής διασποράς (ιδίως μέσω της γραμμής του Βλαδίμηρου Λόσσκυ και του π. Αλέξανδρου Σμέμαν) και της προτεσταντικής θεολογικής της περαιτέρω επεξεργασίας (μέσω των Arthur R. Peacocke, Thomas F. Torrance και Douglas John Hall), βλ. τις κατατοπιστικές μελέτες των Elizabeth Theokritoff, *Living in God's Creation. Orthodox Perspectives on Ecology* (Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 2009), 212-217· και George H. Kehm, «Priest of Creation», *Horizons in Biblical Theology* 14/1 (1992), 129-142·.

⁸ Βλ. στον τόμο: Γεώργιος Χρυσοστόμου (επιμ.), *Ο Απόστολος Παύλος και το φυσικό περιβάλλον, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου* (Βέροια: Μέλεσσα, 1999), τις συμβολές των: Ανέστη Κεσελόπουλου, «Η επίδραση της Παύλειας διδασκαλίας για το φυσικό περιβάλλον στην πατερική παράδοση», 241-260 (ιδίως: 258)· Μιλτιάδη Κωνσταντίνου, «Από τον Θαλή τον Μιλήσιο στον Απόστολο Παύλο: το οικολογικό πρόβλημα ως πρόβλημα σχέσεων - βιβλική θεώρηση», 261-272 (ιδίως: 267-269)· Ιωάννη Μούρτζιου, «Η αμαρτία ως ανθρωπολογικό και οικολογικό πρόβλημα», 329-371 (ιδίως: 332-333).

⁹ Για τις θεολογικές αποτιμήσεις της οικολογικής συμβολής του Περγάμου βλ. Σταύρος Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και Νεωτερικότητα. Δοκίμια για τη συνάντηση της Ορθόδοξης Θεολογίας με τον σύγχρονο κόσμο* (Αθήνα: Αρμός, 2023),

Μπορώ τώρα, να επανέλθω στην τολμηρή πρόταση που διατύπωσα παραπάνω, ότι δηλαδή υπό την οπτική της θεολογικής επιστημολογίας, η υπάρχουσα θεωρητική επεξεργασία της «οικολογικής κρίσης» είναι ακόμα ανοικτή αναμένοντας κατάλληλη εμβάθυνση. Θέλω δηλαδή στο σημείο αυτό να υποστηρίξω ότι η αληθινή πηγή του οικολογικού προβλήματος δεν είναι ηθική (ζήτημα δηλαδή χρήσης της ελεύθερης βούλησης, του «αυτεξουσίου»), ούτε σχεσιακή (ζήτημα δηλαδή «σχάσης» από τον Θεό, τον συνάνθρωπο και τον κόσμο ως τριπλή εκδήλωση της ετερότητας του «άλλου» στη ζωή μας), όπως συνήθως εκλαμβάνεται. Για να αντιληφθούμε αυτό που εννοώ αρκεί να κάνουμε το ακόλουθο νοητικό πείραμα. Ας φανταστούμε έναν άνθρωπο ο οποίος πληρεί όλες τις υπαρκτικές προϋποθέσεις του προσώπου και ο οποίος λειτουργεί στον κόσμο ως ιερέας της δημιουργίας. Μπορούμε βεβαίως να οραματιστούμε αυτόν τον άνθρωπο να ζει απομονωμένος κάπου στη φύση χωρίς να κάνει χρήση της τεχνολογίας. Αν όμως αυτό εννοούμε ως το ανθρωπολογικό πρότυπο που έχει να προβάλλει η ορθόδοξη παράδοση, τότε μάλλον μικρή απήχηση θα έχει στον κόσμο που ζούμε. Προτείνω επομένως, προκειμένου να δοκιμάσουμε τη δύναμη του ορθόδοξου σχεσιακού προτύπου, να οραματιστούμε τον ιερέα της δημιουργίας ως έναν άνθρωπο που καταφάσκει τη ζωή, την κοινωνία και την τεχνολογία. Θα διαπιστώσουμε ευθύς αμέσως ότι ο άνθρωπος αυτός, όσο κι αν αγαπάει την κτίση και τον θείο Δημιουργό της, θα διαιωνίζει την οικολογική κρίση χωρίς να μπορεί να την αντιμετωπίσει. Διότι όσο υπάρχουν νέες τεχνολογίες, όσο φιλικές κι αν αυτές είναι προς το περιβάλλον, αυτές οι ίδιες, και οι τεχνολογίες που τις συνοδεύουν, θα ενέχουν αρχικά άγνωστους κινδύνους για τον άνθρωπο και το περιβάλλον—κινδύνους που θα χρειαστεί ο οποιοσδήποτε άνθρωπος, ακόμα και ο ιερέας της δημιουργίας, πάνω από μια γενιά—ίσως δύο και τρεις— προκειμένου να τους αντιληφθεί. Αυτό διότι, όπως προσπάθησα να δείξω από την αρχή, το πρόβλημα την οικολογικής κρίσης δεν είναι πρόβλημα ήθους (σχέσης) ούτε ηθικής (χρήσης ελευθερίας) αλλά πρόβλημα εξόχως και πρωτίστως *γνωσιολογικό*. Το οικολογικό πρόβλημα είναι, δηλαδή, πρόβλημα γνώσης και άγνοιας, και υπό αυτή την έννοια είναι ζήτημα *επιστημολογικό*, με σαφείς ηθικές συνέπειες και προεκτάσεις· ηθικές συνέπειες και προεκτάσεις μεν, αλλά όχι αιτίες. *Η αιτία της οικολογικής κρίσης είναι γνωσιολογική*. Έχει να κάνει, πρώτον, με την *επίγνωση* που αποκτούμε για πρώτη φορά ως ανθρωπότητα σχετικά με τη χαοτική πολυπλοκότητα των μηχανισμών της φύσης από τους οποίους εξαρτάται η ζωή και η ευζωία μας, και, δεύτερον, με την *επίγνωση* ότι ο ανθρώπινος νους αδυνατεί να συλλάβει αυτή την ενδογενή πολυπλοκότητα σε όλο της το εύρος και βάθος.¹⁰

269-282· Αικατερίνη Τσαλαμπούνη, «Η οικολογική διάσταση της θεολογίας του Μητροπολίτη Περγάμου», στον τόμο: *Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε ορθόδοξη και οικουμενική προοπτική. Σύναξις Ευχαριστίας προς τιμήν του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα* (Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδος, 2016), 241-257· Christina Gschwandtner, «Creativity as Call to Care for Creation? John Zizioulas and Jean-Louis Chrétien», στο Brian Treanor κ.ά. (επιμ.), *Being-in-Creation. Human Responsibility in an Endangered World* (New York: Fordham University Press, 2015), 100-112· Elilzabeth Theokritoff, «Creator and Creation», στο Mary B. Cunningham, Elizabeth Theokritoff (επιμ.), *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 63-77 (70-75). Πρέπει να σημειωθεί ότι στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία η αποτίμηση είναι εξίσου θετική όσο και κριτική.

¹⁰ Η αδυναμία του ανθρώπου να γνωρίσει τις εσχατιές της φύσης σίγουρα δεν αποτελεί καινοτομία της εποχής μας. Από ορθόδοξη πλευρά, σχετική είναι η διδασκαλία των πατέρων της Εκκλησίας για τους λεγόμενους «λόγους των όντων». Όπως έχω υποστηρίξει με βάση τη βιβλική ερμηνευτική της αρχαίας εκκλησίας, ο λόγος κάθε φυσικού όντος παραμένει γνωστικά απροσπέλαστος στη βαθύτερη δομή του, βλ. Isidoros C. Katsos, *The Metaphysics of Light in the Hellenistic Literature. From Philo of Alexandria to Gregory of Nyssa* (Oxford: Oxford University Press, 2023), 89-96. Σήμερα όμως το πρόβλημα της γνώσης παρουσιάζεται ποιοτικά διαφορετικό, ως *αδυναμία κατανόησης* των εσχατιών της φύσης στο βαθμό που *γνωρίζουμε* τη βαθύτερη δομή τους. Όσο δηλαδή περισσότερο *γνωρίζουμε* την πολυπλοκότητα των φυσικών μηχανισμών, τόσο περισσότερο διαπιστώνουμε την αδυναμία μας να τους *κατανοήσουμε*. Ενώ επομένως το προνεωτερικό παράδειγμα (στο οποίο εντάσσεται το πατερικό) χαρακτηρίζεται από *επίγνωση* των ορίων της ανθρώπινης γνώσης (*γνώση της άγνοιας*), το μετανεωτερικό παράδειγμα χαρακτηρίζεται από

Αυτό σημαίνει, για να το πω ίσως πιο απλά, ότι όσο και να θέλω να υπάρχω ως κοινωνία και ως σχέση, όσο και να θέλω να αγαπάω τον «άλλον» ως ετερότητα, όσο και να θέλω να αναπέμψω την κτίση ως ευχαριστία στον δημιουργό της («τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν»), η τεχνολογία που ενσωματώνω στη ζωή μου μπορεί να αποτελεί απειλή για την ζωή άλλων ανθρώπων στο μέλλον χωρίς να μπορώ να προβλέψω, όσο ζω, αν τελικά η τεχνολογία που χρησιμοποιώ αποτελεί απειλή. Κι ότι η επιστημονική κοινότητα έχει πλήρη συνείδηση ότι αδυνατεί να προβλέψει, με τα σημερινά διαθέσιμα δεδομένα, αν η τεχνολογία την οποία παράγει και χρησιμοποιεί αποτελεί απειλή για την ανθρωπότητα στο μέλλον.¹¹ Άρα αλλού, στο πρόβλημα της γνώσης, και όχι στο πρόβλημα της βούλησης ή της σχέσης, πρέπει να αναζητηθεί η πραγματική αιτία της οικολογικής κρίσης. Η προσέγγισή μου αυτή δεν ακυρώνει την ήδη υπάρχουσα θεολογική επεξεργασία της περιβαλλοντικής κρίσης από ορθόδοξη άποψη. Απεναντίας, έχει σκοπό να την εμβαθύνει, προσδίδοντάς της μια θεμελιώδη αλλά μέχρι σήμερα ελλείπουσα επιστημολογική διάσταση—ή τουλάχιστον αυτό θέλω ίσως με κάποια τόλμη να υποστηρίξω.¹²

Ενδέχεται να αντιπροτείνει κανείς ότι το πρόβλημα της γνώσης και την άγνοιας είναι όλο το νόημα της βιβλικής διηγήσεως του προπατορικού αμαρτήματος και της πτώσης, το αρχέγονο πρόβλημα του κακού και το πανανθρώπινο αίτημα της ηθικής. Μπορώ να συνταχθώ πλήρως με μια τέτοια άποψη χωρίς αυτό να αποτελεί ένσταση στην προσέγγιση που εδώ επιχειρώ. Διότι, όπως επισημαίνω από την αρχή, η οικολογική κρίση δεν είναι το γνωστό πρόβλημα της πτωτικής μας άγνοιας—εν προκειμένω της άγνοιας που συνδέεται με την καλή ή κακή χρήση μιας διαθέσιμης τεχνολογίας. Αυτό το πρόβλημα πάντα υπήρχε και πάντα θα υπάρχει όσο υπάρχουν άνθρωποι.

μια άλλου είδους επίγνωση: την επίγνωση της άγνοιας εντός των ορίων της ανθρώπινης γνώσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αδυναμία πρόβλεψης των αποτελεσμάτων φυσικών μηχανισμών των οποίων τη λειτουργία σαφώς γνωρίζουμε (άγνοια ως γνώση). Το επιστημολογικό πρόβλημα στη μετανεωτερική εκδοχή του είναι που γεννά τη σύγχρονη οικολογική κρίση. Η διαφορά με το προνεωτερικό επιστημολογικό πρόβλημα, το οποίο παραμένει αναλλοίωτο, είναι σημαντική.

¹¹ Για την επιστημολογική πρόκληση που θέτει το πρόβλημα της πολυπλοκότητας στις φυσικές και ανθρωπιστικές επιστήμες βλ. Charalampos Katsos, *Nachhaltiger Schutz des kulturellen Erbes* (Baden-Baden: Nomos, 2011), ιδίως 122-136, με εκτενείς παραπομπές στη διεθνή βιβλιογραφία. Για μια καλή εισαγωγική παρουσίαση του προβλήματος βλ. Merchant, *Η Ανθρωπόκαινος εποχή και οι ανθρωπιστικές επιστήμες*, 171-192.

¹² Τρεις είναι οι μέχρι τώρα προταθείσες ορθόδοξες θεολογικές προσεγγίσεις που έχουν τραβήξει την προσοχή της διεθνούς βιβλιογραφίας: η ευχαριστιακή/σχισιακή προσέγγιση του Μητρ. Περγάμου Ζηζιούλα· η πλατωνικού τύπου προσέγγιση του Philip Sherard· και η συνδυαστική προσέγγιση του π. Ιωάννη Χρυσανγής, που συσσωματώνει δημιουργικά τα κύρια στοιχεία των δύο προηγούμενων. Η εδώ διερευνούμενη επιστημολογική διάσταση ελλείπει και από τις τρεις προαναφερθείσες μελέτες. Ο Sherard πλησιάζει εξαιρετικά κοντά στο να θέσει το επιστημολογικό πρόβλημα στο τέταρτο κεφάλαιο της μελέτης του, όπως εξάλλου δηλώνει ο τίτλος του κεφαλαίου: «Η γνώση και το αδιέξοδο της σύγχρονης επιστήμης». Πραγματεύεται όμως τελικά άλλο γνωσιολογικό πρόβλημα, αυτό της μεταφυσικής θεμελίωσης της επιστημονικής γνώσης, βλ. Σέρραρντ, *Θάνατος και Ανάσταση της ιερής κοσμολογίας*, 133-171. Ο Χρυσανγής εύστοχα παρατηρεί ότι η ορθόδοξη θεώρηση για την προστασία και τη διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος δεν πρέπει να θεωρηθεί απλά ως αντίδραση στην οικολογική κρίση, βλ. Ιωάννης Χρυσανγής, *Η δημιουργία ως μυστήριο: Θεολογική προσέγγιση της οικολογικής πρό(σ)κλησης* (Αθήνα: Αρμός, 2023), 18. Υπονοεί, σωστά, ότι η σύγχρονη οικολογική κρίση διακρίνεται από το ευρύτερο πρόβλημα της σχέσης του ανθρώπου με την κτίση (για την ακρίβεια, αποτελεί υποπερίπτωσή του)· και ότι η λύση του οικολογικού προβλήματος βρίσκεται στην ολιστική προσέγγιση του περιβάλλοντος στις οντολογικές, μυστηριακές/λειτουργικές, ανθρωπολογικές και κοσμολογικές του προεκτάσεις. Η προσέγγιση την οποία προτείνω εδώ είναι πολύ πιο ταπεινή. Απλά επισημαίνει ότι τόσο η ολιστική θεώρηση του οικολογικού προβλήματος όσο και η μεταφυσική θεμελίωσή του προϋποθέτουν την ικανότητα γνώσης των συνεπειών της επιστήμης και της τεχνολογίας στο φυσικό περιβάλλον, ικανότητα άνευ της οποίας δεν μπορούμε να θεμελιώσουμε αιτιώδη συνάφεια μεταξύ ενός γεγονότος κι ενός άλλου. Όσο η ικανότητα αυτή απουσιάζει, η ολιστική και η μεταφυσική προσέγγιση του «οικολογικού προβλήματος» θα παραμένουν αιτήματα εύλογα αλλά μη πραγματοποιήσιμα: διότι πώς να μιλήσει κανείς για «πρόβλημα» όταν δεν μπορεί καν να διαπιστώσει την ύπαρξή του; Η ορθή επομένως επεξεργασία του οικολογικού προβλήματος προϋποθέτει την αναμέτρηση με το επιστημολογικό ερώτημα, το ερώτημα δηλ. εάν (μπορεί να) υφίσταται πρόβλημα.

Όχι! δεν είναι αυτό αυτό που σήμερα αποκαλούμε «οικολογική κρίση».¹³ Η αληθινή φύση της σημερινής οικολογικής κρίσης είναι η επίγνωση που για πρώτη φορά φαίνεται ότι αποκτούμε ως επιστημονική κοινότητα ως προς την ενδογενή άγνοια που συνοδεύει τη γνώση μας για τη φύση, ακριβώς λόγω της βαθιάς γνώσης που αποκτούμε για τη φύση. Πρόκειται για άγνοια που διαρρηγνύει τα παραδοσιακά κριτήρια διάκρισης μεταξύ του καλού και του κακού—τη θεμελιώδη διάκριση της ηθικής—καθώς κάτι που σήμερα θεωρούμε καλό, μπορεί μελλοντικά να αποδειχθεί ότι είναι κακό. Όχι για μας σήμερα, αλλά για άλλους ανθρώπους στο μέλλον. Άγνοια, επομένως, που αφορά τις πιθανές επιβλαβείς συνέπειες της *καλής χρήσης* μιας διαθέσιμης τεχνολογίας. Επομένως άγνοια ως προς το *τι αποτελεί καλό και κακό* για τον άνθρωπο και τον πλανήτη μας στο άνυσμα του χρόνου, λόγω της χαοτικότητας και απροσδιοριστίας του οικοσυστήματος που συνδέει τον άνθρωπο με τον πλανήτη: ότι το πέταγμα μιας πεταλούδας εδώ, μπορεί να προκαλέσει έναν τυφώνα αρκετές εβδομάδες αργότερα, εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά.¹⁴ Αν αυτό μπορεί να συμβεί με το πέταγμα μιας πεταλούδας, τι μπορεί άραγε να συμβεί με το κάψιμο ενός δάσους; Τι συνέπειες μπορεί να έχει το μπάζωμα μιας ακρογιαλιάς; ή το ότι χθες έγιναν 2,6 δισεκατομμύρια διαδρομές με αυτοκίνητο σε όλη την υφήλιο; Κάποιες συνέπειες για μας και τα παιδιά μας μπορούμε ίσως να τις φανταστούμε. Κάποιες άλλες όμως συνέπειες που είναι πολύ απομακρυσμένες από μας τοπικά και χρονικά δεν μπορούμε. Μας λείπει η γνωστική ικανότητα σύνδεσης ενός τωρινού γεγονότος με ένα άλλο γεγονός στο μέλλον, τη στιγμή που στο μέλλον μπορούμε να διαπιστώσουμε αναδρομικά τη σύνδεση των δύο γεγονότων μεταξύ τους. Αυτό που για μας είναι πλέον ξεκάθαρο, οι καταστροφικές δηλαδή συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης στο φυσικό περιβάλλον, ήταν αδύνατο να το υποψιαστούν οι πρωτοεργοί της (σχηματικά: οι Boulton και Watt). Πρόκειται για αδυναμία να διαπιστώσουμε την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας (αίτιο—αποτέλεσμα) λόγω του μικρού χρονικού ορίζοντα μες στον οποίο έχουμε μάθει να εκτείνουμε το βέλος της γνώσης: τον ορίζοντα μιας ζωής ή μιας γενιάς. Το αληθινό αίτιο της σύγχρονης οικολογικής κρίσης είναι επομένως πρωτίστως γνωσιολογικό—και ως τέτοιο καθίσταται για τον βιβλικό ερμηνευτή και γνήσια οντολογικό.¹⁵ Το αληθινό αίτιο της

¹³ Στη σύγχρονη βιβλιογραφία υιοθετείται πλέον ο όρος «ανθρωπόκαινος εποχή» προκειμένου να γίνει αντιληπτό ότι για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας η παρέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον αποκτά τόσο τρομακτική εμβέλεια ώστε να επηρεάζει τις γεωλογικές μεταβολές του ίδιου του πλανήτη, βλ. το θεμελιώδες άρθρο των Paul J. Crutzen και Eugene F. Stoermer, «The Anthropocene», *IGBP Global Change Newsletter* 41 (2000): 17–18, που καθιέρωσε τον σχετικό όρο στην επιστημονική κοινότητα [ηλεκτρονική διάθεση <http://www.igbp.net/download/18.316f18321323470177580001401/1376383088452/NL41.pdf#page=17> (τελευταία πρόσβαση: 18-3-2024)]. Ως προς την έκταση και τη χρονική απαρχή της εποχής του «ανθρωποκαίνου» υπάρχει αρκετή θεωρητική συζήτηση, βλ. Simon Lewis και Mark Maslin, «Defining the Anthropocene», *Nature* 519 (2015): 171–180.

¹⁴ Πρόκειται για το ευρέως γνωστό «φαινόμενο της πεταλούδας» που περιέγραψε ο Edward Lorenz το 1972 για να εισηγηθεί τη θεωρία του χάους. Συνέπεια της θεωρίας αυτής είναι η κατάρρευση της προβλεψιμότητας των επιστημονικών μοντέλων ως προς τα περιβαλλοντικά, οικολογικά και βιολογικά συστήματα, βλ. Merchant, *Η Ανθρωπόκαινος εποχή και οι ανθρωπιστικές επιστήμες*, 187-191. Η επίγνωση της άγνοιας συσσωματώνεται πλέον στις πιο προχωρημένες θεωρίες της φυσικής και της κοσμολογίας, βλ. λχ. για την έννοια του χρόνου Carlo Rovelli, *Η τάξη του χρόνου*, μτφρ. Νίκος Αποστολόπουλος (Αθήνα: Πατάκης, 2023), 141-152 (=κεφ. 9 με τίτλο: «Ο χρόνος είναι άγνοια»).

¹⁵ Στο βαθμό που, σύμφωνα με την ερμηνευτική προσέγγιση των Πατέρων της Εκκλησίας στα δύο πρώτα κεφάλαια της *Γενέσεως*, το νοητικό στοιχείο του ανθρώπου αποτελεί και την βαθύτερη ουσία του, το «κατ'εικόνα» Θεού (*imago dei*), βλ. την κλασική μελέτη της Nonna Verna Harrison, «The human person as image and likeness of God», στο Mary B. Cunningham, Elizabeth Theokritoff (επιμ.), *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 78-92· και την πρόσφατη εμβριθή μελέτη του John Behr, *Gregory of Nyssa. On the Human Condition* (Oxford: Oxford University Press, 2023), 33-88 (για τη φιλοσοφική και θεολογική παράδοση) και 93-101 (ειδικά για την ανθρωπολογία του Γρηγορίου Νύσσης).

οικολογικής κρίσης είναι, δηλαδή, η ίδια η προμηθεϊκή φύση μας, ο απορητικός θαυμασμός του νου για την φύση που τον ωθεί να εισέλθει ανυποψίαστος στα μύχια της ερευνώντας τα μυστικά της, την στιγμή που η ίδια «συστενάζει και συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν» (Ρωμ. 8. 22). Αδυνατούμε όμως να αφουγκραστούμε τη φωνή της, γιατί ένας στεναγμός της γης κρατάει γενιές μέχρι να γίνει αντιληπτός στο εφήμερο πλάσμα της. Αυτή η κτίση, ο φυσικός κόσμος, λειτουργεί ως ο φιλοσοφικός καθρέφτης μας. Είναι η αυτεπίγνωσή μας· η επίγνωση της χαοτικότητας και απροσδιοριστίας του φυσικού μας ενδιαϊτήματος στο σύνολό του (της φύσης ως οικο—συστήματος, ως μεγάκοσμου) που καθίσταται συνάμα αυτεπίγνωση της χαοτικότητας και απροσδιοριστίας που διέπει και τη δική μας φύση (του ανθρώπου ως μέρος της κτίσης, ως μικρόκοσμου).¹⁶ Η κτίση, το φυσικό περιβάλλον, συστενάζει και συνωδίνει μέχρι σήμερα ακριβώς διότι κυοφορεί μέσα του τη συλλογική μας συνείδηση: τη συνείδηση ότι κινδυνεύουμε ως είδος—άρα και ότι υπάρχουμε ως είδος, ότι υπάρχουμε ως ανθρωπότητα.¹⁷

Καθώς ανοίγουμε τα μάτια μας στον κόσμο, τρομάζουμε από τη νέα θέαση του εαυτού μας ως είδους. Το ξαφνικό αυτό ξύπνημα αναγνωρίζεται στη μυστική παράδοση της ορθόδοξης εκκλησίας ως η αρχή της πραγματικής ύπαρξης, ως αρχή της ζωής. Είναι η αρχή της μετανοίας.¹⁸ Στο δοκίμιό μου αυτό θέλησα να υποστηρίξω την παράτολμη άποψη ότι μέχρι πριν λίγες δεκαετίες δεν μπορούσαμε να μετανοήσουμε για την οικολογική κρίση γιατί αγνοούσαμε τα βαθύτερα αίτιά της. Σήμερα όμως τα γνωρίζουμε. Γνωρίζουμε την άγνοιά μας ως είδος για τις καταστροφικές συνέπειες που μπορούμε να επιφέρουμε στο ίδιο το είδος μας. Αν έχω δίκιο, ήγγικεν—επιτέλους—ο πολυπόθητος καιρός της μετανοίας.

¹⁶ Για τον άνθρωπο ως μικρόκοσμο βλ. την κλασική μελέτη του George P. Conger, *Theories of Macrocosms and Microcosms in the History of Philosophy* (New York: Columbia University Press, 1922). Για την πρόσληψη της ιδέας στην πατερική ερμηνευτική, βλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 38 («Εἰς τὰ Θεοφάνεια»), 11· Μητρ. Καλλίστου Ware, *Ἡ ορθόδοξη ἐκκλησία*, μτφρ. Ἰωσήφ Ροηλίδης (Αθήνα: Ακρίτας, 2007), 349, ιδέα που αναπτύσσεται περισσότερο στο βιβλίο του ιδίου, *Ὁ ορθόδοξος δρόμος* (Αθήνα: Ἐν πλῶ, 2018), σε ειδική ενότητα: «Μικρόκοσμος και μεσολαβητής».

¹⁷ Στο σημείο αυτό η επιστημολογική προσέγγιση συναντά την ευχαριστιακή, βλ. Ζηζιούλα, *Ἡ κτίσις ὡς ευχαριστία*, 116: «Ἡ προσωπική διάσταση, σε διάκριση ἀπὸ τὴν ατομική, περικλείει αὐτὸ που ονομάζουμε *υπόσταση* ἢ *καθολικότητα*. [...] Ἡ *υπόσταση* ἔχει τὴ δική της ταυτότητα, ἡ ὁποία ενσωματώνει καὶ εκφράζει τὴν ολότητα τῆς φύσεως. [...] Ἀν ὁ ἄνθρωπος ενεργεῖ ὡς πρόσωπο μᾶλλον παρά ὡς ἄτομο σὲ τὴ μεταχείριση τῆς δημιουργίας, δὲν τὴν ἀνυψώνει μόνον στο ἐπίπεδο τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὴ βλέπει καὶ ὡς ολότητα, ὡς καθολικότητα ἀλληλοσυνδεμένων ὄντων» (*πλάγια γράμματα* στο πρωτότυπο). Βλ. καὶ Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 25 («Εἰς Ἡρώνα τὸν φιλόσοφον»), 4: «Διότι ὁ καθένας μας ἔχει δημιουργηθεῖ ὄχι μόνον γιὰ χάρι τοῦ εαυτοῦ τοῦ ἀλλὰ καὶ γιὰ χάρι ὅλων, ὅσοι συμμετέχουν στὴν ἰδίαν φύσιν καὶ ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο (αἴτιον) καὶ ἔχουν τὸν ἴδιο προορισμό».

¹⁸ Ἐκλαμβάνω τὴ λέξη «μετάνοια» στὴν ἀρχική ἐννοιά της ὡς «μεταστροφή τοῦ νου», ὡς ἀλλαγὴ δηλαδὴ γνωσιολογικῆς στάσης.